

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ
књига VII, свеска 10—12 Ц Е Т И Њ Е Октобар—децембар 1951

Васа Пелагић на Цетињу

Већ је више пута речено да је Васа Пелагић, босански социјалистички првоборац и један од највећих револуционара у историји Јужних Словена, ван сваке сумње једна од најинтересантнијих фигура наше прошлости, све до данас остао недовољно објашњен и непотпуно осветљен. Иако је о њему релативно доста писано, ми још ни до данас немамо ни једне исцрпније расправе, у којој би био критички приказан целокупан његов живот и рад, или у којој би био протумачен његов развитак од малог босанског учитеља, преко архимандрита, професора и ректора српске православне Богословије у Бањој Луци, затим великог босанског револуционара којег су турски судови осудили на 101 годину робије, преко неустрашивог социјалистичког првоборца који је, упоредо са Светозаром Марковићем, ударио прве темеље социјалистичком покрету у разним југословенским земљама, све до дугогодишњег политичког емигранта и „опасног бунтовника”, који је прошао кроз разне балканске и средњо-европске тамнице и завршио свој борбени, мученички живот као робијаш у пожаревачким казаматима, у доба последњих Обреновића.

Боравак Васе Пелагића на Цетињу, у другој половини 1871 године, такође још увек није довољно осветљен. Иако сам Пелагић у својој **Аутобиографији** говори и о свом делању на Цетињу, релативно доста исцрпно, ми ипак још увек не знамо многе важне и карактеристичне појединости из тог значајног раздобља његове јавне делатности. Ми знамо да је он вршио важну и одговорну дужност управитеља свих школа на Цетињу и да је активно радио на оснивању и организовању Уједињене омладине српске у Црној Гори. За време свога боравка на Цетињу Пелагић је штампао и једну своју брошуру, **У аманет Србину и Српкињи**, која је изванредно занимљива, иако јој досадашњи Пелагићеви биографи нису поклонили довољну пажњу. Ова брошура претставља драгоцену сведочанство, које јасно показује у којој је мери Пелагић био пригрлио идеје Уједињене омладине српске и био искрено привржен Омладинском покрету. Исто тако, ова брошура значи докуменат који доказује да је Пелагић већ 1871 чврсто стајао на

прогресивним позицијама левога крила Уједињене омладине српске. Већ на корицама брошуре стоји овакав мото: „На нашој је страни сила времена, над којом нема силе. Вријеме обара све што је противу науке и напредка; оно ће оборити и све што је устало и што устаје против праведних и светих тежња младог српства.“ Пошто је укратко изложио борбу српског народа против туђинског поробљавања и националног угњетавања, Пелагић вели: „У таквој крвавој, прдној и готово непрекидној борби противу душмана и противу свакојаким оскудица, српство је морало тако рећи кроз огањ и мач, кроз прању и штрању, и кроз друга безбројна најчемернија искушења прећи док се је овако, као што га данас видимо, одржало; јер није српство само једнога непријатеља имало, него су га тлачили, гњавили, гонили и потирали с југа и сјевера, истока и запада.“ Међутим, Пелагић је правилно увидео да кривица није била само до спољашних противника, него и до нас самих: „У прилог и помоћ душманима нашим била је наша међусобна неслога, црно незнање, неспоразумљење, непознавање самих себе и слијепо подржавање туђинштину, од које заразе јоште и данас болујемо; јер још, најжалост, руковође државе и цркве не поњају, не раде и не понашају се онако како би одговарало потребама народним и начелима садање науке.“

У смислу познатог програма Уједињене омладине српске, Пелагић пропагира идеју националног ослобођења и уједињења, и указује на „важност јавног удруживања и договарања“, јер „без јавног братског збора и договора није ни замислити да се по духу овог вјека и по потреби и жељи српства напредовати и усавршавати може; да се жељно наше јединство оствари, и до праве, подпуне слободе дође.“ Према Пелагићевим речима, Уједињена омладина српска „постави себи у најпречи и најсветији задатак да сви српски родољуби и родољупке од свију крајева српства озбиљски пораде да на основу истине и правде, а помоћу науке, са својом радњом у сваком погледу унапређују и усавршавају себе и свеколики народ српски, да би тим заједничким радом српство своје давнашње тежње што скорије остварило.“ Чланови Омладине „разсијани по свему народу и по свима сталежима његовим, најлакше су могли проучити и дознати све праве потребе народне, све његове невоље, све тежње, жеље и осјећања, као и све друге добре и лоше стране народа, на основу којих омладинска скупштина добивала је огромну грађу за боље и удесније пословање у корист народа и отаџбине, слободе и човечанских врлина.“

Један од претседавајућих на вршачкој скупштини Уједињене омладине српске, у августу 1871, Пелагић је сам био очевидац незаконитог поступка изванредног комесара мађарске краљевске владе, који је растурио омладинску скупштину и — у име владе — забранио даљи рад Омладинском покрету. Томе је, можда, дао повода и сам Пелагић, који је предложио скупштини да пошашље поздравни телеграм народном вођи Светозару Милетићу у — Вацки затвор. Овај Пелагићев предлог примила је омладинска

скупштина са великим одушевљењем, али је мађарски краљевски комесар то схватио као отворено изазивање и политичку демонстрацију. Поздравни телеграм Вацком сужњу, и то још на предлог самога Пелагића, значило је сипање уља на ватру. Последица је била — растурање скупштине и забрана покрета. У својој цетињској брошури Пелагић се не само осврнуо на овај поступак мађарске краљевске владе, него га је и крепко жигосао:

Омладина српска, имајући пред очима најсветије и најпштеније намјере и интерес укупног народа српског, унагоч свима препрекама и таквом подметању мрачњака, није клонула духом у свом светом пословању, него је јуначки напријед корачала својој светој мети, док ове године мађарска влада дрзну сјдписом својим јавно забранити скупштину Уједињене омладине српске у њеној држави, рекав у одпису да у тим скупштинама само Срби који су из мађарске државе учествовати могу, а из других земаља српства никако. Мађарска влада и њени једномишљеници тиме ето счито показаше шта мисле; показаше да им је начело: "раздјели па владај" па пошље поцјепану рају зауздај, по вољи навијај је и уништи.

Али, преварила се је у рачуну мађарска влада, јер скупштина омладинска, разумјев злобну намјеру њену, достојанствено, с поносом и с презрењем према влади и њеном изасланику, једногласно одбаци њен одпис са уокликом: "живила Уједињена омладина српска", одлучив до године тамо држати скупштину своју ће нађе земљишта да своју радњу, по гласу одлука омладинских, слободно продужити и вршити може; на којој ће скупштини, уздамо се, на тисуће омладинских чланова и слушалаца умножити се; јер ко гођ у овоме дјелу с Мађарима није, он ће омладини у помоћи бити и жртве радо чинити тој заједничкој снази српској, од које зазиру злотвори српства, гонитељи слободе и стварног напретка народног.

Пелагић полемиса са пештанском **Реформом**, једним од многобројних листова субвенционисаних од мађарске краљевске владе, који је наивно веровао да ће забраном даљега рада Омладинском покрету бити одједном пресечена акција за ослобођење и уједињење наших народа. Полемишући са пештанском **Реформом**, Пелагић визионерски наговештава да ће — после „саборисања“ и „соколисања“ — доћи „анатомисање“:

Новине мађарске "Реформа" веле — разумије се кроз уста своје владе — да се оне уздају да интелигенција српска неће изнова похитати на ново српско соколисање, а ми, браћо, ко је поштен Србин и Српкиња, одговоримо тој душманској жељи нашим постојаним и одважним радом и самопрегоревањем да ми . . . доиста нећемо дуго још скупљати се на само голо саборисање и договорно соколисање, но да ћемо се скоро састати на анатомисање (сјечење) душманских костију, да тако пресјечемо једном гордијев чвор, који нам смета прећи из ропства у објетовану земљу хананску, да у нашој праједовској општој домовини као достојан народ самостално и дивно живимо на срамоту злотворима клетим.

У својој цетињској брошури Пелагић је предложио да се идућа скупштина Уједињене омладине српске одржи у једној од слободних српских државица, у Црној Гори или у Србији, претпостављајући да тамо постоје релативно повољнији услови за слободну дискусију него на територији Аустро-Угарске:

За идућу скупштину омладинску имамо слободну јуначку Црну Гору, у којој по жељи радити можемо, и кнежевину Србију, која је, по положају своје, најпрече и најзгодније мјесто за скупштине омладинске, ће би требало бар сада да је влада по дужности својој братски дочека и сваку јој помоћ укаже... јер у противном случају сав народ српски, који свјестно и поштено мисли и за српство ради, морао би је осудити у истој мјери као и свакога противника свога.

Међутим, очекивања Васе Пелагића нису се испунила: вршачка скупштина (1871) била је последња скупштина Уједињене омладине српске. Кнез Никола није хтео ни да чује да се на Цетињу састану омладинци из свих српских крајева и да ту држе борбене говоре о „ослобођењу и уједињењу васцелога српства.“ Иако је један од најактивнијих првака Омладинског покрета у Црној Гори био војвода Машо Врбица, близак сарадник и човек од поверења кнеза Николе, ипак се на Цетињу није могла одржати ни једна омладинска скупштина, јер аутократски режим кнеза Николе није имао нимало симпатија за демократске, револуционарне тежње покрета, а поготову омладинске левице, која се груписала око Светозара Марковића. На Цетињу омладинска скупштина није се могла држати ни раније, а тада још мање.

Пелагићева претпоставка да би се идућа скупштина могла приредити у кнежевини Србији још је мање реална. Тадашњи намеснички режим (Блазнавац — Ристић — Гавриловић) био је према Омладинском покрету још мање расположен него ранији режим кнеза Михаила. Не само да није допустио држање омладинске скупштине на територији кнежевине Србије, намеснички режим је отишао дотле у својој мржњи према покрету да је — свега неколико месеци после појаве Пелагићеве цетињске брошуре — угушио и **Младу Србадију**, орган Уједињене омладине српске. То је био последњи пламичак покрета, који је београдским властодршцима био трн у оку због својих слободарских тенденција и смелих демократских идеја. Најпрогресивнији међу сарадницима **Младе Србадије** био је баш сам Пелагић, који је у својим чланцима шибао све оно што је кочило општи друштвени, политички и културни напредак широких народних маса и спутавао њихов нормалан развој.

У својој цетињској брошури, свакако и не помишљајући на могућност да ће већ у тако блиској будућности Омладински покрет бити угушен у свим нашим земљама и покрајинама, Пелагић предлаже да се у свакој нашој вароши и варошици оснују женска и мушка друштва са задатком:

Прво, разпростирати користне књиге, повремене списе и новине, што их одбори Уједињене омладине препоруче, те тако да шире знање и све што је узвишено, пробуђују свјест и стварне појмове у свима сталожима свог мјеста и те околине, а уједно да збиљски искорењавају све што стоји на пут стварном унапређењу народа, слободе и човечанских врлина, па чак и оно што ни личној ни општој ствари од користи није.

Друго, сабирати драговољне прилоге на фонд за опште интересе српства, из ког би одбор Омладински користне књиге по више реченом начину

печатити могао и једне новине ваљане издавати, које би у подпуном смислу све српске политичне, просветне, економске, занатлијске и уопште народне интересе заступао, и које би сваки дан излазити могле и по свему српству по најумеренијој цјени и бесплатно растурати се могле.

По Пелагићу, оснивање оваквих друштава, издавање оваквих књига и покретање оваквих листова „уништило би и скрхало умне ланце ропства, а са тим би се укинуло свако друго робовање и невоље људске.“

На крају своје цетињске брошуре, Пелагић апелује на све свесне Српкиње и Црногорке да се у будућности још у већој мери залажу и жртвују за све врсте „народног пословања“. Познавалац историје ослобођења и уједињења италијанских и америчких држава, знајући да су у тим борбама активно учествовале и храбро гинуле и италијанске и америчке жене Пелагић позива наше жене да се „сјете да су сестре њихове Италијанке и Американке својим пословањем, одважношћу и жртвовањем више учиниле, за унапређење, ослобођење и уједињење Италије и Америке него ли и сами мушкарци. Оне су, као и дивне наше Црногорке, најжешће подстицале у суграђанима и млађем нараштају ватрену љубав да раде и падају жртва иза жртве за остварење народних идеја, док падањем својим створе мост да пређе народ тамо куда жудно тежи...“

Ова Пелагићева брошура, датирана на Цетињу „на Михољдан 1871 године“, отштампана је у цетињској штампарији у 1500 примерака и разаслана истакнутим члановима Уједињене омладине српске широм Словенског Југа. Између осталог, Пелагић је упутио 100 примерака и Миши Димитријевићу, секретару омладинског одбора у Новом Саду, с молбом да их растури. У архиви Омладинског покрета, која се чува у заоставштини Мише Димитријевића, сачувано је и пропратно писмо, које је Пелагић упутио Омладинском одбору. Писмо је врло интересантно и значајно, али до данас није нигде објављено. Датирано је на Цетињу 8 децембра 1871. Писмо у целини гласи:

**Одбору омладинском у Новом Саду
Браћо!**

Као светињу поштујући омладинска начела и крдлуке, и желећи да што више чланова у јато младог српства се урачуна, упише, као и то да исти што замашнији успјех у пословању народном учине, печатају сам онај ”у аманет Србину и Српкињи“ чланак у 1500 комада, с том намјером да га по свима крајевима српства бесплатно растури, е да би се народ тачније упознао о начелима и радњи младог српства, као и о томе да зна шта му треба радити и како. те да оствари на скоро своје давнашње тежње. Пошто сам их готово већ свуда ово дана растурио, ево и вама шаљем 100 комада с аманетом да их са ”Заставом“ или другим неким начином разашљете по Бачкој, Банату, Барањи, Срјему и неким крајевима Славоније, јосим Панчева, Вршца и околине Стојана Унића, јер преко истог и других пријатеља за све остале крајеве српства растурио сам их. Најбоље би било кад бисте најваљанијим родољубима у сваку варош и варошицу речених крајева послали. те би се прије вашем предлогу одазвали.

Вас пак посебице, у име српства и заставе коју развисмо, молим имајте стрпљења прочитати тај предлог и остварите у Новом Саду, не били смо,

таким начином, сваку српску књигу, новину и поврени спис по свима крајевима распростирани и стварно знање и праву свјест по народу што дубље раширили. Без тога, браћо, познато вам је да се постојећа зла уништити не могу, или бар ако се моментално посредством узоритих духова укину, опет ће врло лако неразвијеној гомили народа на врат се попети, за доказ чега ено нам живи примјер Французи. Осим тога, ми смо дужни још усрдније за опште интересе народа радити и жртвом за њих бивати почем смо се свјету на видику зарекли, па ако мађијски, немарљиво радили будемо, и садањи и будући појас народа тешко ће нас жигосати. Ако нећемо или ако нисмо у стању због нечега задатку одговорити, тисућу пута ћемо боље и поштеније учинити народу, ако се изјаснимо: тог или овог се не примамо, јер нам није могуће извршити по потреби.

Све што се је могло учинити на Цетињу код ове раје, која већом чашћу радије пије но позив свој оправдава, учинио сам, и то не само код одбора, него и код овдашњи ђака, грађана, чиновника и великог газде. Без обзира на личности свима коме треба читао сам опширно шта радимо а шта ли нам треба радити, па да жељама, потребама народним и духу садањег вјека одговоримо као свјестни људи и свјестан народ.

Омладинске књиге, које шиљасмо на дар Црној Гори и преко ње Старој Србији, налазио сам које куда разбачене и бог зна на што угребљаване, због чега сам одбору огромне оченаше прочитао, и одма их од свију скупио и преко Рјеке опремио куда треба. Ради тачнијега извршења тога, као и ради растурања других књига, нашао сам на Рјечи и на Цетињу људе, а такође и у Скадру и Подгорици, који ће без одлагања послано одма куда треба упутити, а то је врло згодно почем на Рјеку по ради соли долазе кириције и остали свуда: из Скадра, Подгорице, Берана, Гусиња, Плава, Бијелог поља, Пећи, Пљевља, Фоче и т. д. Ради усрднијег одправљања дао сам учитељу рјечком, Пери Костићу, два три поклона, а такође и Божи Новаковићу, професору на Цетињу, да брже и тачније омладинске ствари на Цетињу разда и даље експедира. Сиroma сам и сам, али шта ћу кад богати неће, а трдно ме боли што до сада ни самим богословима није се потрудило аманете — поклоне омладинске — давати. Тешко нама!

Радио сам и дата ми је тврда рјеч да ће се на Цетињу и на Рјечи књижара отворити, ради растурања књига у Црној Гори и сусједним мјестима. То ћу исто и свуда где треба у Далмацији и Боци радити, куда сутра у име бога и нашег рода полазим, где ћу се два мјесеца бавити. Зашто полазим са Цетиња доцније ћу вас извјестити опширно, а сада могу вас увјерити да ћу у Далмацији све оно чинити с браћом, што би сте и ви сами кадри били учинити. Ту је и граница Ерцеговине и Босне, па знате шта треба и шта се из тих мјеста може радити. Чинићу то својски, па колико уzmогнемо.

Да би из ових мјеста овом згодном приликом омладинских књига у те крајеве у Турској растурио, то молим пошљите амо што скорије коју десетину омладинских календара за ову и лањску годину, а такође и Матичних књига. Не жалте труда и књига, браћо, јер оваке прилике, која ће најуредније растурити их у своје трошку, нећете можда скоро добити. То је нужно и веома нужно, јер од Саве смо нешто и чинили, али са ове стране за Србе у Турској право ништа чинили нисмо, а требало би још како. Упитати можете у Дубровник, где ћу се неко вријеме бавити, или у Трст на Лубаргића, па ће он знати где сам.

Уз пут учтиво молим разпродајте моје књиге што се у г. С. Ратковића налазе, а то можете на некој забави или предавању где повише овјета има. па ми новце на реченог у Трст пошљите, јер душе ми, требаће ми их.

Уздајући се да ћете ми предлоге братски извршити јесам и остајем

Ваш искрени и вјерни брат,
Васа Пелагић

Из овог интересантног и значајног писма јасно се види: прво, у којој је мери Пелагић био активан члан Уједињене омладине српске; друго, какви су били неповољни услови за рад покрета у Црној Гори тога доба; треће, да Пелагић није наилазио на довољно разумевања ни код самога кнеза Николе, којег у овом писму, истина, изричито не именује, али је јасно да се алузија о „великом газди“ односи на црногорског владарца; четврто, да је Пелагић ово писмо написао баш последњег дана свога боравка на Цетињу, уочи самог одласка из Црне Горе, у коју се више није враћао. Међутим, из овога писма се не дају ни наслутити прави разлози Пелагићевог одласка из Црне Горе. О томе има нешто детаљнијих података у Пелагићевом, исто тако до данас необјављеном писму, упућеном побратиму Стојану Унићу (Кости Угринићу) а датираним у Грацу 4 фебруара 1873. Говорећи о своме евентуалном повратку у Црну Гору, Пелагић јасно и недвосмислено вели:

Ишао бих у Црну Гору, али знам већ да се без "у здравље његове свјетлости" и цјеливања руку бити не може у милости — дакле ни у доброј вољи код осталог народа — почем поглед, понашање, мржња или поштовање зависи од "његове свјетлости." Како те он погледа тако ће те сви гледати. Нажалост нашу и онога биједнога народа, он је моћ која ведри и и "облачи поглед, срце и понашање. Грозно! Поклонити се руци "његове свјетлости" за мене је грозније но ући у турску тамницу.

У својој Историји социјализма у Србији (1922). Драгиша Јапчевић, не наводећи изворе, износи ове појединости о сукобу између кнеза Николе и Васе Пелагића:

Кнез Никола једаред позове у биљарду све главаре да утврде наследност престола, да управо учврсте његову династију, да реше једно питање, које је дотле било још једнако отворено. Пелагић је имао смелости на супрот наследности на престолу истаћи потребу републиканског изборног система. "За 24 уре да те моје око није виђело на Цетињу!" кивно је узвикнуо кнез Никола.

У својој Аутобиографији, написаној у пожаревачким казатима, годину дана пред своју смрт, а објављеној први пут тек 1904, Пелагић износи низ конкретних појединости о своме сукобу са кнезом Николом, после чега је био принуђен да напусти Црну Гору. Пелагић овако описује седницу, на којој је дошло до отвореног сукоба:

На Цетињу пак могао би бити затворен да је кнез хтео, кад је Пелагић у седници, у који долазе сва цетињска господа, кад их кнез позове, рекао једном приликом да не признаје принцу црногорском Александру право наследства, дотле док га народна скупштина не избере и не потврди на престо. Кад је кнез Никола рекао да право наследства признаје сва Европа. Пелагић је одговорио: "Мене се не тиче што европски волови признају; људи од разума и правде то неће да признају". Тад је скочио и отишао из седнице, рекавши: "Тога није родила Српкиња него Туркиња."

Поставља се питање: како то да после овог оштрог сукоба на седници народних првака Пелагић није одмах ухапшен или, у најмању руку, протеран из Црне Горе? На ово питање одговара сам Пелагић овом врло вероватном претпоставком: „Кнез га је

штедео, јер се бојао новина, и хтео је да му се не кваре рачуни о присаједињењу Босне Црној Гори. Волео је више поданика, јер тад је и плата већа, неко каштиговати Пелагића, одашта ништа добити неће до мржњу.“ Желећи да се на пријатељски начин опрости Пелагића, кнез Никола му понуди 60 наполеона за путни трошак. Пелагић то „није хтео примити због сиротиње црногорске.“ Нико други него велики црногорски јунак Марко Миљанов и неустрашиви народни борац Перо Матановић, сарадник Луке Вукаловића и пријатељ Светозара Милетића, којег је посећивао чак и у Вацком затвору, рекоше Пелагићу: „Немој бити луд! Ти нећеш помоћи Црној Гори, јер што у ту касу дође, којом код нас један човек располаже, већ је поно ђаво; а ти можеш с њима неку корист народу учинити.“ Марко Миљанов и Перо Матановић били су „људи познати као најпоштенији Црногорци“; Пелагић је у њима гледао оличење „чојства и јунаштва“ и зато их је послушао, али само донекле: „Ипак он је примио само половину, одка-зав остало.“

Међутим, није само Пелагић високо ценио и поштовао Марка Миљанова; ми знамо да је и Миљанов уважавао Пелагића. У свом писму Кости Угринићу, датираном у Бечу 8 јуна 1873, Пелагић са себи својственом искреношћу казује:

Ти и дружина велите да је потребно да будем још већи напредњак — комуниста. Милетић и компанија веле да сам прећеран; из народа, варошких грађана чућеш да сам сувише прећеран; од калуђероваца да сам луд и за в'счала згодан, а војвода Марко Миљанов, у друштву свите Црногораца и Панчеваца, вели опет да сам запалио наш српски свијет и околину су четири стране. До душе, исти Марко јавно вели да потписује све што радим, рекав Богишићу и Ненадовићу да он презире све оне који иду да унизе рад који је толико пута поштењем посведочен. и који спасава људе.

У овом писму Пелагић спомиње Милетића, Богишића и Ненадовића. Светозар Милетић и Валтазар Богишић зна се ко су и шта су. Ненадовић је или познати књижевник Љуба Ненадовић (1826—1895), који је био на Цетињу у исто вријеме када и Пелагић, или пак д-р Љубомир Ненадовић (1837—1916), дугогодишњи градски физикус у Панчеву и активан радник на здравственом просвећивању, такође велики пријатељ многих истакнутих Црногораца. Ово је писмо значајан докуменат, из којег се види да је Марко Миљанов био пријатељ и симпатизер Васе Пелагића у још већој мери него Светозар Милетић, који се искрено залагао за Пелагића, о чему говори наша расправа **Протеривање Васе Пелагића из Новог Сада (Научни зборник Матице српске за 1951 годину)**.

У својој **Аутобиографији**, са себи својственом отвореношћу и смелошћу Пелагић је изнео прави разлог зашто није могао да остане на Цетињу и шта га је потстакло да већ после неколико месеци напусти Црну Гору:

Чувена "слободна Црна Гора" Пелагићу је била неки идеал и крене се радо за Црну Гору. Кад тамо проведе неколико месеци увиде по свему

да је тамо горе ропство но у Турској. Кнез и његови дворјани, сенатори и великаши, богови су, а народ права браја. . . Одма почне противу тога говорити. . . Тад баш нађе једну тајну тамницу ископану у камену за јадне Црногорце. Кад је видео како се и тамо тирјански изгони и наплаћује да-нак државни и како кнез за један час одузме звање и имање Ђурђу Церовићу, војводи, одма Пелагић јави доглавнику кнежеву, Маши Врбици и кнезу да кроз неколико дана одлази из Црне Горе. . . Кнез га је са осталим својим главарима наговарао да се мане тога и да остане у Црној Гори и закуне му се дететом својим да таквих догађаја више бити неће и да ће се тајна тамница укинути, за коју вељаше да он није знао. Пелагић остане при својој одлуци, него по жељи кнежевој остане до његовог крсног имена. За које су му време најдодлије ласкали само да оде задовољан из Црне Горе.

У својим успоменама, објављеним у **Летопису Матице српске** (свеска за јуни 1926), говорећи о Дружини за уједињење и ослобођење српско, Коста Угринић износи ове занимљиве појединости о Васи Пелагићу и „републиканству“ кнеза Николе:

Машо Врбица, код кога смо се тако лепо провели, био је сушта противност војводи Марку (Миљанову), био је дворски човек. Кад је Омладински одбор одлучио, наговорен од Маше (Врбице), да пође у аудијенцију Господару, устручавао се један члан, републиканац, изјављујући да он није дошао никоме да се клања ни стафажу да прави, него да обави озбиљну једну дужност. Још од јутра, стаде га Машо наговарати и сам и преко другова. И Кнез и сва влада на Цетињу, говораше он, највећи су републиканци; и ако Кнез, народу и његовим интересима за вољу, влада овако патријархално, то на једно излази. Али се републиканац не даде наговорити, док му другови нису рекли да они без њега неће ићи а Кнезу су већ поручили да ће доћи; све то да је формалност без икаквих последица. Тако смо пошли. А на аудијенцији, кад је дошао ред на републиканца, да Кнез и са њим прозбори реч две, стаде он декламовати тираде о слободи и о његовој слободарском уверењу, стеченом на земљишту на ком се догодила Француска револуција, чији је и он присталица; али, као кнез, он се покорава народу Црне Горе и овако врши своју дужност. Из овога смо видели да је Машо Господара о овему обавестио, а овај покушао да нам баца прашине у очи.

Иако Угринић, у својим успоменама, не каже изричито име тога републиканца, иако ни Васа Стајић у своме коментару (**Сведоци Милетићевих подвига**) уопште и не покушава да објасни ко је тај мистериозни републиканац, о коме је чак и такав аутократа какав је био кнез Никола водио рачуна, ипак је више него извесно да је то могао бити само — Васа Пелагић. Јер од првих наших републиканаца и социјалиста у то доба само је Пелагић боравио на Цетињу.

У сваком случају, из ове се карактеристичне епизоде виде две важне околности: прво, какав је ауторитет претстављао Пелагић у омладинским круговима већ у то доба, када чланови Омладинског одбора нису хтели без Пелагића да иду у аудијенцију кнезу Николи; друго, колико је чак и самом владаоцу Црне Горе било стало до тога да придобије Пелагића, када је покушавао да глуми некакво „слободарство“ и „републиканство“, иако су сви знали да је кнез само један полуоријенталан деспот. Угринић је

тачно констатовао да је кнез, овим својим декламацијама, узалуд покушавао да им „баци прашине у очи”. У његове речи нико није веровао, а најмање — Васа Пелагић.

Из овога се јасно види да није тачно тврђење Драгише Лапчевића, да је кнез Никола наредио Пелагићу да „за 24 уре” напусти Цетиње. Да је Пелагић заиста био на такав драстичан начин протеран са Цетиња, више је него сигурно да он не би имао ни воље, ни времена, да у очи свога одласка напише оно опширно писмо од 8 децембра 1871 Омладинском одбору у Новом Саду, које смо напред цитирали. То је писмо написано сасвим мирно, без узбуђења и без икаквих алузија на протеривање „за 24 уре”, о коме говори Лапчевић.

Као што је 1869 дошао у општар сукоб са турским пашама и везирима у Босни, изведен пред турске кадије и осуђен на 101 годину робије; као што је половином 1871 дошао у општар сукоб са министрима и кнежевским намесницима обреновићевске Србије, после чега је био у сред Београда премлаћен од полицијских агената и као „скитница” протеран преко границе; тако је сада нужно морао доћи у исто тако општар сукоб и са деспотским, оријенталним режимом кнеза Николе, после чега је — и без формалног протеривања — био принуђен да напусти Црну Гору, о којој је толико сањао, и у којој је покушао да организује Дружину за ослобођење и уједињење српско, са изразито карбонарским, револуционарно-ослободилачким програмом, и да и сам буде један од потписника меморандума, који је са великим надама и очекивањима предат кнезу Николи у септембру 1871.

Неколико месеци доцније, напуштајући за увек Црну Гору, лишен и последњих илузија о „великом газди“ на Цетињу, Васа Пелагић је неминовно дошао до нових истина, искустава и сазнања. Иако то у својој **Аутобиографији** није изричито рекао, Пелагић је — после свога боравка на Цетињу — непосредно осетио да постоје две Црне Горе: званична, службена, официјелна кнежевина Црна Гора Николе Петровића и његових дворјана, министара, владика и великодостојника, с једне стране, и народна, демократска, слободарска Црна Гора Марка Миљанова и осталих јунака, хероја и првобораца, с друге стране. Иако је на Цетињу проборао свега неколико месеци, Пелагић је упознао и осетио и једну и другу Црну Гору. Уколико је страсније мрзио и критиковао ону прву, утолико је дубље волео и више ценио ову другу, праву Црну Гору.

Д-р Коста Милутиновић